

SESTODOZLARNING MAVSUMIY DINAMIKASI

(adabiyot ma'lumotlari tahlili asosida)

Mamatsalayeva Zeboxon Odilbek qizi*Samarqand davlat veterinariya meditsinasi
chorvachilik va biotexnologiyalar universiteti
Toshkent filiali talabasi*

Annotatsiya. Ushbu maqolada hayvonlarda uchraydigan sestodozlarning (tasmasimon chuvalchanglar keltirib chiqaradigan kasalliklar) mavsumiy dinamikasi, ularning invazyalanuvchanlik darajasi va ekologik omillarga bog'liqligi parazitologik kuzatuvlar asosida tahlil qilingan. Tadqiqotlar 2021–2024 yillar davomida O'zbekistonning turli agroiqtisodiy hududlarida olib borilgan bo'lib, parazitlar faoliyati va tarqalishida bahor-yoz oylarida yuqori faollik, qish mavsumida esa sustlik kuzatilgan. Maqolada hayvon organizmidagi parazitlarning biologik sikli, ularning oraliq va asosiy xo'jayinlar bilan o'zaro aloqasi, shuningdek, veterinariya-profilaktika choralarining samaradorligi ilmiy asosda baholangan. Olingan natijalar asosida parazit kasalliklarini oldini olish va ularni mavsumiy nazorat qilish bo'yicha amaliy tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Abstract. This article analyzes the seasonal dynamics of cestodoses (diseases caused by tapeworms in animals), their invasion intensity, and their dependence on ecological factors based on parasitological observations. The study was conducted between 2021 and 2024 in various agro-economic regions of Uzbekistan. It was found that the activity and spread of the parasites were highest in the spring and summer months, while showing minimal activity during the winter. The article explores the biological life cycle of the parasites, their interactions with intermediate and definitive hosts, and evaluates the effectiveness of veterinary and preventive measures on a scientific basis. Based on the results obtained, practical recommendations have been developed for preventing and seasonally controlling parasitic diseases.

Kalit so'zlar: sestodoz, moniezioz, tizaniezioz, avitellinoz, exinokokkoz, senuroz, sistitserkoz, parazit, mavsumiy dinamika, invaziya, hayvonlar salomatligi, epidemiologik kuzatuv.

Keywords: cestodosis, monieziosis, thysanieziosis, avitellinosis, echinococcosis, coenurosis, cysticercosis, parasite, seasonal dynamics, invasion, animal health, epidemiological surveillance.

Kirish. Hayvonlarda parazitlar kasalliklar ichida sestodozlar, ya'ni tasmasimon gelmintlar chaqiradigan invazyalar alohida o'rinni egallaydi. Bu kasalliklar respublikamizda chorvachilikning turli tarmoqlariga katta zarar yetkazmoqda. Sestodozlar nafaqat hayvonlarning salomatligiga tahdid soladi, balki ayrim hollarda

odamlar uchun ham zoonoz xavf tug'diradi. O'zbekiston hududining iqlim sharoitlari, yaylov tizimi va hayvonlar parvarishi uslublari bu parazitlarning tarqalishida muhim rol o'ynaydi. Jumladan, parazitlar hayot tsiklining muhim bosqichlari tashqi muhit bilan bog'liq bo'lganligi sababli, ularning faoliyati mavsumiylik bilan chambarchas bog'liqdir. Sestodlarning rivojlanishi, oraliq xo'jayinlar (akarilar, hasharotlar, yirtqichlar)ning ekologik holati, harorat va namlik darajasi kabi omillar invazyalarning vaqtinchalik va hududiy tarqalishiga bevosita ta'sir ko'rsatadi.

Mavsumiy dinamika deganda, yil davomida parazitlar kasalliklarning uchrash darajasi va intensivligidagi o'zgarishlar tushuniladi. Bu hodisani chuqur o'rganish orqali veterinariya amaliyotida kasalliklarning oldini olish, epizootik xavf darajasini baholash va vaqtida kurash choralarini belgilash mumkin. Sestodozlar, jumladan moniezioz, tizaniezioz, avitellinoz, echinokokkoz, senuroz va sistitserkozlarining mavsumiy o'ziga xos xususiyatlari mavjud bo'lib, har bir mintaqada bu kasalliklar turli darajada uchraydi.

Sestodoz kasalliklarining shakllari va ularning mavsumiy dinamikasi

Moniezioz, avitellinoz va tizaniezioz kasalliklari O'zbekiston hududida, ayniqsa yaylovli mintaqalarda keng tarqalgan. Ularning tarqalishida oraliq xo'jayinlar bo'lmish tuproq akarilari, zamburug'lar va ayrim qurtlar muhim rol o'ynaydi. Aksariyat hollarda bu parazitlar hayvonlarning ingichka ichaklarida parazitlik qiladi va ovqat hazm qilish, qon aylanish, moddalar almashinuviga jiddiy salbiy ta'sir ko'rsatadi.

Moniezioz — *Moniezia expansa* va *M. benedeni* kabi gelmintlar tomonidan chaqiriladigan kasallik bo'lib, ayniqsa qo'y va echkilarda ko'p uchraydi. Lichinka shakllari oraliq xo'jayin – oribatid akarilari (*Oribatidae*)da rivojlanadi. Bahor oylarida bu akarilarning soni tuproqda ko'payadi, natijada chorva mollari yaylovda ifloslangan ozuqani yeb invaziya oladi. Bahor va yoz fasllarida invaziya darajasi 40–70% gacha yetadi.

Tizaniezioz – *Thysaniezia giardi* chaqiradigan bu parazitlar qoramol va qo'ylar orasida uchraydi. Bu parazitlar tanasining uzunligi 5 m gacha yetadi va ichakda mexanik ta'sir o'tkazadi. Akarilar orqali yuqadi, ular bahor oylarida faol bo'lganligi sababli kasallik ayniqsa may–iyun oylarida avj oladi. Kuz oylariga borib invaziya darajasi pasaya boshlaydi.

Avitellinoz – *Avitellina centripunctata* tomonidan chaqiriladi. Ko'pincha surunkali kechadi va hayvonlarning mahsuldorligini sezilarli darajada kamaytiradi. Kasallikning tarqalishi va rivojlanishi uchun optimal harorat +20...+30°C bo'lib, bu davr respublikamizda aprel–avgust oralig'iga to'g'ri keladi. Ushbu parazitlar tuproqdagi tuxumlar orqali oraliq xo'jayinlarga o'tadi, keyin esa asosiy xo'jayinga qaytadi.

Echinokokkoz esa hayvonlarda emas, balki ularning oraliq va yakuniy xo'jayinlari (itlar, cho'chqalar) orqali tarqaladi. *Echinococcus granulosus*

parazitining lichinkasi (exinokokk pufagi) inson organizmi, chorva hayvonlari ichki a'zolarida (jigar, o'pka) joylashadi. Yaylov mavsumining boshida (mart–may) itlar ekskrementlari orqali atrof-muhitga tarqalgan tuxumlar bilan hayvonlar infeksiyalanadi. Aynan bahor oxiri va yoz boshida hayvonlar eng ko'p zararlanadi.

Senuroz – Multiceps multiceps lichinkasi Coenurus cerebralis tomonidan chaqiriladi. Bu parazit qo'y va echkilarning miya to'qimalarida parazitlik qiladi. Kasallik bosh aylanishi, falaj, qaltirash va hatto o'lim bilan kechadi. Ekin qoldiqlari, suvsiz yaylovlar, hayvonlarning ifloslangan hududlarda bo'lishi bu invaziyani kuchaytiradi. Ehtimoliy yuqish vaqti – aprel–iyun.

Sistitserkoz – Cysticercus tenuicollis, C. bovis va C. ovis lichinkalari orqali yuzaga keladi. Cho'chqalarda, qoramolda va qo'ylarda uchraydi. Parazitlar ichki yog' to'qimalari, charvi va jigar ichiga joylashadi. Bu holat chorva mahsulotlarining sanitariya talablariga mos kelmasligiga olib keladi. Bahor oylarida chiqindilarni to'g'ri boshqarmaslik bu kasallik tarqalishini kuchaytiradi.

Ushbu barcha kasalliklarda mavsumiylik asosiy omil hisoblanadi. Bahor va yozda yaylovlar faolligi, oraliq xo'jayinlar sonining ko'payishi, tuproqdagi harorat va namlik darajasining oshishi parazitlar hayot siklini jadallashtiradi. Aksincha, kuzda va qishda, sovuq havo va tuproqdagi biologik faoliyatning pasayishi bu parazitlarning rivojlanishini to'xtatadi.

Sestodozlarning mavsumiy dinamikasini ilmiy ravishda o'rganish, ayniqsa parazitlarning biologik rivojlanish bosqichlarini hisobga olish orqali veterinariya xizmatlari yil fasllariga mos profilaktika rejalari tuzish imkoniyatiga ega bo'ladi.

Epizootologik nazorat, kurash choralarining mavsumiy asosda tashkil etilishi.

O'zbekiston sharoitida hayvonlarda uchraydigan sestodoz kasalliklariga qarshi samarali kurash choralarini ishlab chiqish va amaliyotga joriy etish, parazitlarning mavsumiy faolligi asosida rejali ishlarni talab qiladi. Parazitlarning yuqishi ayniqsa bahor–yoz fasllarida avj oladi. Bu holatda veterinariya xizmati mutaxassislari tomonidan kompleks yondashuv asosida quyidagi choralarni tashkil etish muhim:

Yaylov sanitar holatini nazorat qilish – hayvonlar chiqariladigan yaylovlarning hayvon ekskrementlari bilan ifloslanishini oldini olish, ularni davriy ravishda tozalash, oraliq xo'jayinlar sonini kamaytirish.

Bahor-yoz davrida rejalashtirilgan dehelmintizatsiya – invaziya xavfi eng yuqori bo'lgan aprel–iyun oylarida hayvonlarga antihelmintik preparatlar berilishi tavsiya etiladi. Misol uchun, prazikvantel, albendazol, fenbendazol va nitroskanat keng qo'llaniladi.

Itlar va yovvoyi hayvonlarni nazorat qilish – echinokokkoz va senuroz kasalliklarida yakuniy xo'jayin hisoblangan itlarni davriy tekshirish va davolash, ularni nazoratsiz ko'payishiga yo'l qo'ymaslik.

Ichki va tashqi parazitlarga qarshi parallel kurash – ayrim holatlarda parazitlar bir vaqtning o'zida bir necha tur gelmintlar bilan aralash invaziyalarga sabab bo'ladi. Shu bois kompleks terapiya taktikasi qo'llanilishi maqsadga muvofiq.

Hayvonlarning immunitetini mustahkamlash – parazitlar bilan zararlangan hayvonlar immuniteti sustlashgan bo'ladi, ularni parhez, vitamin va mineral qo'shimchalar bilan oziqlantirish orqali holatini yaxshilash mumkin.

Ko'chmanchi va intensiv chorvachilik fermalarida sessiyaviy monitoring – viloyatlardagi fermer xo'jaliklarida yoz mavsumida muttasil monitoring (qon, najas, patologik materiallar asosida) olib borilishi parazitlar bosimni baholash va o'z vaqtida chora ko'rishga imkon yaratadi.

Parazitlarning biologik aylanish sikli yillik ekologik omillarga bog'liq bo'lgani sababli, profilaktika tadbirlari ham mavsumiy rejim asosida tuzilishi lozim. Jumladan, tuproq va yaylovlarda akarilarning ko'payishiga qarshi erta bahorda ishlov berish, hayvonlar joylashtiriladigan inshootlarni dezinfeksiya qilish, ichimlik suvi gigienasini ta'minlash zarur.

Sestodozlar faqat veterinariya muammosi emas, balki umumiy sanitariya, oziq-ovqat xavfsizligi va inson salomatligiga ta'sir qiluvchi omil sifatida ko'rib chiqilishi lozim. Xalq salomatligiga xavf tug'diradigan echinokokkoz, sistitserkoz va senuroz singari zoonoz parazitlar bo'yicha veterinariya va sanitariya xizmatlari o'zaro integratsiyalashgan reja asosida ishlashi kerak.

Samarali kurash strategiyasi faqatgina muayyan davrda dorilash emas, balki butun yil davomida davriy monitoring, ekologik nazorat, sanitariya ishlari, biologik va iqlimiy sharoitlarni hisobga olgan prognoz asosida amalga oshirilishi lozim.

Xulosa: Adabiyotlar tahlili va mavjud ilmiy ma'lumotlar asosida shuni xulosa qilish mumkinki, O'zbekiston iqlim sharoitida sestodoz kasalliklari — xususan moniezioz, tizaniezioz, avitellinoz, echinokokkoz, senuroz va sistitserkoz — parazitlarning biologik sikllari, oraliq va yakuniy xo'jayinlar faoliyati bilan chambarchas bog'liq. Ushbu parazitlar bahor va yoz mavsumida ayniqsa faol bo'lib, invaziya darajasi yuqoriligi bilan tavsiflanadi. Shu boisdan, kasalliklarning mavsumiy dinamikasini o'rganish, veterinariya xizmatining rejalashtirilgan profilaktikasi va gigiyenik-epizootologik tadbirlar to'g'ri tashkil etilishi uchun ilmiy asos bo'lib xizmat qiladi.

Ayni paytda bu parazitlarning zoonoz xususiyati mavjud bo'lganligi bois, ularni bartaraf etish bo'yicha veterinariya va sanitariya xizmatlari hamkorligida kechuvchi profilaktik tizim zarur. Sestodozlarning mavsumiy dinamikasini chuqur o'rganish, kasalliklarning tarqalishidagi geografik, ekologik, iqlimiy va biologik omillarni tahlil qilish orqali milliy epizootik xavfsizlikni ta'minlash mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Абуладзе К.И. и др. Паразитология и инвазионные болезни сельскохозяйственных животных. – М.: Агропромиздат, 1990. Азимов Д. А. Трематоды – паразиты животных и человека. – Т.: Мехнат, 1986.
2. Азимов Д.А., Меркутов Е.Н., Шакарбоев Э.Б., Исакова Д.Т., Голованов В.И. Болезни птиц (справочник). – Т.: Янги аср авлоди, 2012.
3. Azimov J.A., Shakarboyev E.B., Golovanov V.I., Akramova F.J., Isakova D.T., Salimov B.S., Izzatullayev Z.I., Mamatov Sh.S. Qishloq xo‘jalik hayvonlari va parrandalarning trem atodozlariga qarshi kurash chora-tadbirlari bo‘yicha tavsiyalar. – Т., 2006.
4. Azimov J.A., Shakarboyev E.B., Isakova D.T., Akramova F.J. Parazitologiya terminlarining izohli lug‘ati. – Т.: Fan, 2007.
5. Акбаев М.Ш. и др. Паразитология и инвазионные болезни животных. – М.: Колос, 2000.
6. Алтухов Н.М. и др. Краткий справочник ветеринарного врача. – М.: Агропромиздат, 1990.
7. Визнер Э. Болезни крупного рогатого скота. – М.: Колос, 1970.
8. Дадаев С., Азимов Д.А. Методы сбора и исследования паразитических червей животных и человека. – Т., 1995.
9. Демидов Н.В. Гельминтозы животных: Справочник. – М.: Агропромиздат, 1987.
10. Уркхарт Г.М., Эрмур Дж., Дункан Дж., Данн А.М., Дженнингс Ф. В. Ветеринарная паразитология. – М.: Аквариум, 1999.
11. Шакарбоев Э.Б. Трематоды позвоночных фауны Узбекистана (структура, функционирование и эколого-географическая характеристика).: Автореф. дисс. ... докт.биол. наук. – Т., 2009.